

Gezonde Gebiedsontwikkeling in de Noordelijke Maasvallei

Regio-plan voor een gezonder landschap

Wouter Helmer (mede-oprichter ARK Natuurontwikkeling, Rewilding Europe),

Hans Peter Jung (huisarts Afferden, ambassadeur Positieve Gezondheid iPH, adviseur Syntein),

Patrick Jeurissen (hoogleraar Betaalbaarheid van Zorg RUMC),

Hans de Kroon (hoogleraar Experimentele Plantenecologie RUN),

Pim Assendelft (hoogleraar Preventie in de Zorg RUMC) en

Miranda Laurant (lector Zorg en Dienstverlening HAN)

Versie januari 2021

Blue Zones

Er zijn plekken op aarde, waar mensen ouder worden en bovengemiddeld gezond en gelukkig zijn. Onderzoek naar het waarom hiervan laat steeds vier terugkerende oorzaken zien: gezonde (vnl. plantaardige) voeding, veel lichaamsbeweging, hechte sociale banden en een betekenisvol (vaak spiritueel) doel in het leven. Mensen die het op deze vier terreinen goed voor elkaar hebben worden niet alleen ouder, maar brengen vooral een veel groter deel van dat leven in goede gezondheid door. Een groene, natuurlijke omgeving speelt bij dit alles een belangrijke rol. Gebieden waar dit het geval is, worden wereldwijd Blue Zones genoemd. Kan de Noordelijke Maasvallei de eerste Blue Zone van Nederland worden?

Inhoudsopgave

De Regio aan Z.....	4
Waarom deze regio?.....	4
Waarom juist nu?.....	4
Positieve Gezondheid.....	6
Initiatieven in de regio.....	6
Collectieve gezondheid.....	8
Een groene behandelkamer, fitnessruimte en werkplaats.....	8
Van Binnen naar Buiten.....	10
1. Rondom huis.....	10
2. Groener dorp.....	10
3. In de dorpsrand.....	11
4. In het landbouwgebied.....	12
5. In de natuurgebieden.....	13
Middelen om te mobiliseren.....	16
Zorggeld.....	16
Stikstofgeld/Koolstofgeld.....	17
Natuurgeld.....	17
Watergeld.....	17
Graafgeld.....	17
Bouwgeld.....	18
Leengeld.....	18
Leergeld.....	18
Coöperatieve Gebiedsmotor.....	19
Coöperatie met regieteam.....	19
Dorpsfondsen.....	20
Maatschappelijk Klankbord.....	20
Wetenschappelijke begeleidingsgroep.....	21
Planning.....	22
Referenties.....	22

De Regio aan Z

Met dit plan biedt de Noordelijke Maasvallei¹ aan om de regie te nemen in de regionale werving en besteding van middelen – zowel van overheden, als private partijen – voor een gezonder landschap. Dit is belangrijk, want we weten heel goed dat de sociale en de fysieke omgeving waarin onze mensen leven, wonen en werken van grote invloed is op hun welbevinden en gezondheid.

Het doel is dat deze plannen uiteindelijk zichzelf zullen financieren. Dat kan onder meer door besparingen op zorgkosten te gebruiken voor nieuwe investeringen in een nog gezonder landschap. De Noordelijke Maasvallei zal dan in een opwaartse spiraal belanden.

Waarom deze regio?

De Noordelijke Maasvallei is een kwetsbare regio. De bevolking krimpt en vergrijsd. Noord Limburg is zelfs de derde meest vergrijzende en zesde meest krimpende regio van Nederland (zie kader, met het Noord-Limburgse dorp Afferden als voorbeeld). Inwoners van de regio hebben meer chronische aandoeningen dan gemiddeld in Nederland. Dit alles geeft enorme druk op de kwaliteit van de gezondheidszorg.

Dit betekent dat er een hoge urgentie is om de zorg in deze regio anders te gaan organiseren, om te voorkómen dat de zorg instort door gebrek aan personeel. Gebruik makend van de principes van Positieve Gezondheid, die juist in deze regio met succes zijn getest, kunnen zorgkosten worden bespaard. Daarnaast is een aantrekkelijke woon- en werkomgeving van groot belang om mensen aan de Noordelijke Maasvallei te blijven binden, inclusief een nieuwe generatie zorgprofessionals. Het landschap, van Maasheggen tot Maasduinen, biedt hiervoor uitstekende perspectieven. Tegelijkertijd zijn juist in deze regio – met grote arealen aan schrale zandgronden - veel natuur- en landbouwgebieden kwetsbaar voor hoge stikstofconcentraties en verdroging.

¹ De Noordelijke Maasvallei bestaat uit de gemeentes Mook en Middelaar, Gennep en Bergen in Limburg, en de gemeentes Cuijk, Mill en St Hubert, Sint Anthonis en Boxmeer in Noord Brabant (samen 135 000 inwoners) met het Maasziekenhuis als streekziekenhuis centraal in Boxmeer gelegen. In de regio liggen het Nationaal Park de Maasduinen en het Unesco Biosfeer gebied De Maasheggen.

Wanneer middelen uit andere sectoren – waterbeheer, landbouw, natuur – worden ingezet op een manier, die ook het welzijn van onze bewoners ten goede komt, slaan we twee vliegen in één klap en wordt voor het eerst gezondheidszorg op landschapsniveau georganiseerd.

Daarvoor is wél nodig dat de schotten, die normaliter tussen deze geldstromen bestaan, worden opgeheven. Dat kan door de middelen samen te brengen in een regionaal fonds – verder onder te verdelen in dorpsfondsen - dat verantwoording aflegt over de sectorale doelen, waarbij echter hun onderlinge samenhang en versterking het uiteindelijke doel is.

Waarom juist nu?

2021 is hét jaar om met deze vernieuwende aanpak aan de slag te gaan. Dit jaar zien we een opeenstapeling van crises, die meer dan ooit schreeuwen om een grensoverschrijdende aanpak:

- Vernieuwing in de Zorg, met Covid19 als wake-up call (deze relatie is ook al beschreven in de Regiodeal Noord-Limburg, waaraan overheden hun financiële steun hebben toegezegd). Covid-19 heeft een enorm positief effect gehad op de samenwerking in de zorg in de Noordelijke Maasvallei. Het heeft ons met de neus op de feiten gedrukt hoe belangrijk bijvoorbeeld het voorkómen van overgewicht en chronische ziekten is voor de kwetsbaarheid voor dit nieuwe virus. De samenwerking rondom Covid19 kunnen en willen we hiervoor behouden en inzetten. Daarnaast heeft de Coronacrisis ook het belang van voldoende groene ruimte rond dorpen en steden duidelijk gemaakt. Mensen zijn veel meer naar buiten gegaan om te wandelen, fietsen etc. Natuur is beleefd als een veilige en gezonde plek in tegenstelling tot het urbane milieu met zijn besmettingsrisico's. Het illustreert de belangrijke rol van een gezond (natuur)landschap.

- Stikstofcrisis als alarmbel voor verduurzaming landbouw, met een duidelijke relatie richting gezondheid. Een hoge stikstofconcentratie is schadelijk voor de gezondheid. Vooral mensen met longklachten en astma hebben er last van.

- Op de achtergrond tikken klimaatverandering en biodiversiteitsverlies als tijdbommen door met grote implicaties voor ons welzijn op de langere termijn.

In dit Regioplan voor een Gezonde Gebiedsontwikkeling wordt de aanpak van deze crises in onderlinge samenhang en op landschapsniveau uitgewerkt, onder aanvoering van mensen uit de regio zelf. Hiermee geven we direct invulling aan de belangrijkste conclusies van rapport 'Zorg voor de Toekomst' van de Sociaal Economische Raad (juni 2020). De SER verwijst hier uitdrukkelijk naar de Noordelijke Maasvallei als goed voorbeeld. De rode draad is meer preventie, meer aandacht voor gezondheid in de (sociale) omgeving van mensen en meer digitaliseren als alternatieven voor het huidige op ziekte gerichte model.

Er is geen tijd te verliezen. De kwaliteit van zorg staat onder druk door vergrijzing, toename van het aantal chronisch zieken, stijgende zorgkosten en een tekort aan zorgprofessionals. Bij ongewijzigd beleid zullen volgens de Nederlandse Zorg Autoriteit (NZA) Nederlandse burgers in 2040 de helft van hun inkomen kwijt zijn aan zorgpremies. Door het accent te verleggen van curatieve naar preventieve zorg en niet de ziekte, maar de gezondheid centraal te stellen kunnen we hierop anticiperen en de kosten beperken.

Positieve Gezondheid

De Noordelijke Maasvallei loopt voorop in de uitwerking van het concept 'Positieve Gezondheid' waarin gezondheid wordt omschreven als het vermogen je aan te passen en je eigen regie te voeren, in het licht van de sociale, fysieke en emotionele uitdagingen van het leven (Huber, 2014 en Huber, Jung, van de Brekel 2021). Een nieuwe benadering, die mensen minder afhankelijk maakt van curatieve zorg. Een aanpak ook, die daarmee minder kwetsbaar lijkt voor noodscenario's, zoals we die nu met Covid19 meemaken. Zelfredzaamheid en samenredzaamheid zijn hierbij cruciaal. Piekbelastingen in zorgcentra kunnen worden verminderd door een bredere inzet van burgerinitiatieven. Doordat burgers meer voor elkaar zorgen kan het wegvallen van professionele zorg (thuiszorg, huisartsenzorg) – zoals tijdens de Corona crisis - voor een deel opgevangen worden. De gemeenschapszin is in deze regio goed ontwikkeld. De kunst is de regio hiervan optimaal te laten profiteren.

Initiatieven in de regio

Het is de combinatie van de kwetsbaarheid van de regio en de kracht van de gemeenschap in de regio die ervoor zorgden dat juist hier een aantal vernieuwende initiatieven konden ontstaan. Na een eerste experiment met positieve gezondheid in de Huisartsenpraktijk Afferden (zie 1^e kader), heeft deze navolging gekregen in nog eens vier huisartsenpraktijken in de Noordelijke Maasvallei. Als onderdeel van de Regiodeal Noordelijke Maasvallei, gaat dit nog voor 2023 verder uitgerold worden in de helft van alle huisartsen praktijken in Noord-Limburg², met als aanvullend aandachtspunt het stimuleren van gezonder eten onder jongeren. Tegelijkertijd heeft IQ Health Care laten zien dat initiatieven van de 'Juiste Zorg op de Juiste Plek' en 'Zinnige Zorg' het ziekenhuisvolume fors kan laten dalen, zonder dat de kwaliteit van zorg hieronder lijdt (zie 2^e kader). Daarnaast blijken de gemiddelde totale kosten voor mensen met dementie in de Noordelijke Maasvallei 25% lager dan gemiddeld (zie 3^e kader). Samen kunnen deze initiatieven miljoenen per jaar op de gezondheidszorg in de regio besparen.

Om dergelijke hoopvolle initiatieven verder op te schalen - en ter motivatie van betrokken patiënten, artsen en andere zorgverleners - zou het geld dat hiermee bespaard wordt ook weer (deels) ten goede moeten komen aan de deelnemers van deze initiatieven. Hierdoor worden huisartspraktijken, ziekenhuizen, ggz, gehandicaptenzorg, maar ook ouderenzorg verder gestimuleerd om te werken volgens de principes van Positieve Gezondheid, de Juiste Zorg op de Juiste Plek en Zinnige Zorg. Zelfs als dit maar 1% is van ieders persoonlijk zorgbudget, komt er al 60 euro per persoon per jaar beschikbaar³ om bij te dragen aan de verbetering van voorzieningen, die op hun beurt weer bijdragen aan het welzijn van de deelnemers.

Een enquête onder de bewoners van Afferden in 2019 geeft al een eerste indicatie van de wensen

² In het Regiodeal-project, op 13 juli 2020 door minister Schouten aangeboden aan de Tweede Kamer valt ook het project 'Burgerinitiatieven en huisartsenzorg in tijden van Corona en erna' Hierin bundelen twee huisartsengroepen en Stichting Burgerkracht Limburg hun inspanningen om hulpvraag en –aanbod beter te organiseren, binnen én buiten de medische wereld. Zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/07/13/regio-deal-noord-limburg>

³ Van de ongeveer 100 miljard euro, die jaarlijks in Nederland aan zorg wordt uitgegeven (6000 euro per persoon per jaar) gaat slechts 2% naar preventieve zorg. Terwijl we ook weten dat 50% van de somatische klachten geen lichamelijke oorzaak heeft en (deels) buiten de medische wereld kan worden opgelost. Hier ligt het grote potentieel voor burgerinitiatieven. Met een verschuiving van 2% naar 3% preventieve zorg kunnen deze al met 60 € p.p/j (= 1% van 6000) worden ondersteund.

die men daarbij heeft, zoals een aantrekkelijker dorpspark, speelgelegenheden voor kinderen, moestuinen en toegankelijker natuurgebieden.

Het team van Huisartsenpraktijk Afferden

De casus Afferden

Praktijk van Hans Peter Jung (2800 mensen). Deze sloot een deal met zorgverzekeraar VGZ, waarbij een extra huisarts (0,4 FTE) meer tijd voor persoonlijke consulten zou moeten opleveren. Dit leidt sinds 2016 tot 25% minder doorverwijzingen naar ziekenhuizen, wat op het totale zorgbudget – ook na aftrek van de extra FTE-kosten - een fikse besparing op het totale zorgbudget oplevert. Het Afferden-initiatief ontving hiervoor in 2020 een Primary Care Award tijdens de uitreiking van de internationale Value Based Healthcare Prize.

De casus Bernhoven/Rivas

IQ Health Care laat voor de streekziekenhuizen Bernhoven (Uden e.o.) en Rivas (Gorinchem e.o.) zien dat initiatieven van de Juiste Zorg op de Juiste Plek en Zinnige Zorg niet alleen goed zijn voor doelmatige zorg (10% minder ziekenhuisvolume nodig), maar ook bijdragen aan betere samenwerking met de lokale huisartsen. Kern van het succes was om de inspiratie en creativiteit van de professionals meer ruimte te geven. Gaat het mis, dan kan bijsturen altijd nog.

Zorggebruik mensen met dementie in de Noordelijke Maasvallei

De zorg voor mensen met dementie in onze regio is mede gebaseerd op Positieve Gezondheid. Het Vektis rapport 'zorggebruik mensen met dementie' (2019) laat zien dat de totale kosten voor mensen met dementie in onze regio 25% lager zijn dan gemiddeld. In de regio bereiken wij 54% van de thuiswonende mensen met dementie (landelijk 30%). Meer mensen met dementie krijgen wijkverpleging en er is veel minder instroom naar een WLZ-instelling. Er is dan ook een significant lager percentage van mensen met dementie dat verblijft in een WLZ-Instelling ten opzichte van de rest van Nederland (kortere opnameduur en minder instroom). De kosten voor personen met dementie thuis bedragen 20.000 euro per jaar. Opname in een WLZ instelling kost 67.500 per jaar.

Collectieve gezondheid

In de algemene beeldvorming wordt preventie vaak gereduceerd tot individuele gezondheidsbevordering en leefstijl-interventies. Preventie omvat echter een zeer breed terrein, waarbij het niet alleen gaat om het individu en zijn of haar gezondheid, gedrag of specifieke risicokenmerken. Het gaat ook om het gezond maken en houden van de sociale én fysieke leefomgeving. Die omgeving kan uitdagen tot bewegen, ontspannen, inspiratie bieden of anderszins zin geven, en dat alles komt de gezondheid van hele gemeenschappen ten goede.

Een groene behandelkamer, fitnessruimte en werkplaats

Het bewijs voor een positieve invloed van een groene omgeving stapelt zich op in de wetenschappelijke literatuur. Ook voor zorgprofessionals biedt een groene omgeving extra mogelijkheden; als 'behandelkamer', als 'fitnessruimte' en als 'werkplaats' (van den Berg, 2013). Artsen, coaches en therapeuten kunnen nabije natuur gebruiken als behandelruimte, bijvoorbeeld om diabeteseducatie uit te voeren, maar ook om mensen met een depressie of burn-out te behandelen in het bos of in speciaal daartoe ingerichte tuinen ('behandelkamer'). Ook verschaft een natuurlijker omgeving meerwaarde aan beweegprogramma's. Het vormt een aangenaam en stimulerend decor, waardoor het bewegen makkelijker is vol te houden en de uitval minder groot is ('fitnessruimte'). Tenslotte biedt een groene omgeving kwetsbare groepen, zoals mensen met een verstandelijke beperking, ouderen met Alzheimer, of mensen met psychiatrische of verslavingsproblematiek de mogelijkheid om in een natuurlijke omgeving te werken aan participatie en re-integratie in de maatschappij. Buitenlucht, de natuurlijke omgeving, structuur, contact met dieren en fysieke inspanning dragen daar aan bij ('werkplaats'). Deze meerwaarde van natuur voor gezondheid wordt nog te weinig benut en als het al gebeurt zelden in onderlinge samenhang en zonder consistente lange termijn aanpak. Het is de hoogste tijd om onze kennis over helende 'groene zorg' op landschapsschaal proactief in te zetten en daarmee zorg en welzijn beter te organiseren, zowel onder professionals als vrijwilligers. De Noordelijke Maasvallei, wil hierin een voorbeeld stellen.

Samen met wijknetwerken en partners in de zorg, landbouw, waterbeheer en natuurontwikkeling willen we gecoördineerd werk maken van inspirerende activiteitenprogramma's, gezondere voedselvoorziening, klimaatadaptatie, waterkwaliteit en verbetering van de biodiversiteit, op een manier die ook de gezondheid van onze bewoners ten goede komt. Daarbij zullen we ons richten op programma's die een bewezen bijdrage leveren aan de zes dimensies van Positieve Gezondheid: lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, meedoen en dagelijks functioneren.

Planetaire gezondheid

Het toonaangevend medische tijdschrift The Lancet, publiceerde in september 2020 een pleidooi voor een geactualiseerde beroepseed, waarin zorgprofessionals zich rekenschap geven van het belang van gezonde ecosystemen en biodiversiteit als basis voor menselijke gezondheid. Het roept op om deze waarden ook in de uitoefening van het vak te integreren en uit te dragen binnen de gemeenschap waarin ze actief zijn.

Kinderen die zich in de natuur fysiek kunnen uitleven ontwikkelen zich lichamelijk, emotioneel en cognitief beter dan leeftijdsgenoten die zelden of nooit buiten komen

Nationaal Park Nieuwe Stijl

Het door de Provincie Limburg gecoördineerde (concept) *Projectplan Regionaal Landschap de Maasduinen* speelt al in op de gezondheidsdimensies van de natuurlijke omgeving. Vanuit een LNV subsidieregeling voor nationale parken is in december 2020 reeds een bedrag van 290K beschikbaar gesteld voor de verdere ontwikkeling en ondersteuning van het Nationaal Park de Maasduinen. Het gaat daarbij met name om de volgende zaken:

- 1) Inbedding van het Nationaal Park Maasduinen in de Noordelijke Maasvallei, onder meer gebruik makend van de ideeën in dit regioplan (zie verderop).
- 2) Verdere uitwerking van de in dit regioplan beschreven relatie tussen gezonde natuur en gezonde mensen, door bestaande kennis en ervaring in de Maasduinen in praktijk te brengen en deze interventies gericht op gezondere mensen duurzaam gefinancierd te krijgen. Maar ook: hoe zit het met gezondere natuur? Op welke manier kan de natuur profiteren van gezondere mensen?
- 3) Als onderdeel van het Projectplan wil de Radboud Universiteit in gezamenlijkheid met de regio uitwerken hoe het budget dat momenteel in de regio besteed wordt aan preventie verhoogd kan worden naar 3% om hiermee een duurzame financiering van natuur en gezondheid in de Noordelijke Maasvallei te bewerkstelligen.

Dit initiatief wordt mede ondersteund door de steungroep Gezondheidsnetwerken MooiMaasvallei.

Van Binnen naar Buiten

Landschappelijke Zonering

De Juiste Zorg op de Juiste Plek leidt ook tot een ruimtelijke differentiatie van oplossingen. De juiste plek blijkt daarbij steeds vaker de eigen leefomgeving. Dus variëren de oplossingen van meer aandacht op individueel niveau thuis tot ook een grotere betrokkenheid van mensen bij hun voedselvoorziening en groene omgeving. Een betere toegankelijkheid van natuurgebieden om te sporten en ontspannen is daarbij een niet te onderschatten factor. Goedkoper dan sportscholen e.d. is een aantrekkelijk landschap uiteindelijk de meest laagdrempelige gezondheidsvoorziening.

Belangrijk ook om daarbij na te denken welk type werk hieruit zou kunnen voortvloeien voor mensen die (tijdelijk) geen werk hebben of een afstand tot de arbeidsmarkt kennen, aangezien het hebben en ervaren van zinvol werk een belangrijke factor is bij het welbevinden en de gezondheid van mensen.

Hieronder een eerste inventarisatie van het type projecten dat in de gradiënt van thuis tot toegankelijke natuur ontwikkeld zou kunnen worden.

1. Rondom huis

Het gaat dan bijvoorbeeld om groenere tuinen (zie bijv. Operatie Steenbreek, <https://steenbreek.nl/>) en deeltuinen voor meer sociale interactie. Maar ook om verbetering van de digitalisering, waardoor sneller aandacht en zorg op afstand kan worden geleverd (belangrijk om meer tijd vrij te maken voor noodzakelijke medische zorg in huisartspraktijken en ziekenhuizen).

2. Groener dorp

Meer bomen en groen in de straten voor een betere zuurstofvoorziening en microklimaat; schaduw en koelte tijdens zomerhitte. Groene ruimtes laagdrempeliger maken voor ouderen (liefst binnen 300m 'rolstoelafstand') en tegelijk aantrekkelijker voor kinderen met speelaanleidingen, waardoor sociale interactie tussen bewoners toeneemt. Schoolprogramma's om kinderen meer te laten bewegen, bewuster te maken van hun voeding (aansluiting bij Regiodeal m.b.t. gezonde voeding in onderwijsprogramma's). Kinderen die meer in contact komen met een natuurlijke bodem en plantengroei, ontwikkelen een beter immuunsysteem, met een hogere weerstand tegen allergieën. Zorginstellingen beter inbedden in en aansluiten op de groene omgeving. Meer ontmoetingsplekken organiseren, inclusief dorpswinkel(s).⁴

⁴ Het RIVM schat voor nieuw te ontwikkelen Groen Dichtbij en Groenblauwe Verbindingen de vermindering van zorgkosten op resp. 10K en 4K/ha/jaar. Voor vermindering kosten ziekteverzuim zou dit zelfs resp. 47K en 21K/ha/jaar zijn (Brand, 2020)

Het Heijmans park in Afferden

In 2021 hoopt huisartsenpraktijk Afferden een nieuw multifunctioneel gezondheidscentrum te betrekken in het park in het dorp (bovenstaande foto geeft een impressie). In het ontwerp is de relatie met het park het uitgangspunt geweest, zodat er mogelijkheden gecreëerd worden voor 'buitensprekuren', een buitenbehandelkamer en beweegtuin, voor de fysiotherapeut, de praktijkondersteuner van de huisarts, de psycholoog, diëtiste en ergotherapeut, maar ook voor een 'dorpsmoestuin'. Ideeën voor de inrichting van centrum en park zijn aangeleverd door de dorpsbewoners zelf, op dorpsavonden en via 'dorpsdagboeken' waarin bewoners hun ideeën, wensen en dromen konden opschrijven. In het park vinden nu al beweegtrainingen van ouderen plaats door de fysiotherapeut en ouderenontmoetingscentrum Bejèn, ook aan het park gelegen. De nieuwe sportvoorziening voor de lagere school wordt zo gesitueerd dat de kinderen van school door het park geleid worden. Hiermee wordt het park de centrale ontmoetingsplek voor jong en oud.

3. In de dorpsrand

Als boeren hun percelen in de dorps- of stadsrand verpachten aan de dorps/stadsbewoners, levert dat bij 100 moestuinen (van ieder 100m²) met een jaarlijkse huur van 50-100 euro, in principe 5-10,000 euro per ha/jaar aan pachtinkomsten op.

Voor de gebruikers levert dit een aanzienlijke bijdrage aan hun gezondheid, uiteraard via het zelf verbouwde voedsel, maar ook vanwege de extra lichaamsbeweging in het groen en de sociale contacten.

Oogsttuin Het Volle Leven

In Vortum-Mullem ligt, aan de rand van het dorp en tegen het Unesco Biosfeer gebied De Maasheggen aan, oogsttuin Het Volle Leven.

De ruim 150 abonnees oogsten daar naar eigen behoefte en voor eigen gebruik door tuinder Hans Weima meer dan 60 soorten geteelde biologische groente, maar ook fruit, kruiden en bloemen. Veel van de abonnees werken ook als vrijwilliger in de tuin, maar de tuin staat ook open voor mensen die geen abonnement hebben en het fijn vinden om buiten met de handen te werken. Sommigen al jarenlang op een vaste dag per week, andere tijdelijk een periode om even tot bezinning te komen.

4. In het landbouwgebied

Een initiatief als 'Herenboeren' (<https://www.herenboeren.nl/>) kan interessant zijn bij de grotere kernen (ca. 150 deelnemers zijn nodig voor 20 hectare kringlooplandbouw). Middels het Herenboeren-concept kunnen inwoners gezamenlijk mede-eigenaar worden van een boerderij. Behalve een plek waar eten wordt geproduceerd, is een Herenboerderij ook de plaats waar mensen samenkomen, ze elkaar en hun boer spreken en waar nieuwe vriendschappen en initiatieven ontstaan. Recepten worden uitgewisseld, er worden inspirerende workshops en lezingen verzorgd, leuke kinderactiviteiten georganiseerd en rondleidingen gegeven

Ontwikkeling naar regeneratieve landbouw verder van de dorpskom: minder dieren in voedselketen (=30-40% minder land nodig voor veevoer -> kan gebruikt worden voor andere gewassen, waterbuffering, gezondheidsfuncties). Minder uitstoot van stikstof, minder kans op infectieziektes. Betere (grond)waterkwaliteit. Daarbij kunnen onderzoeksresultaten uit het Brightlands Future Farming-programma (onderdeel van de Regiodeal Noord-Limburg) in de praktijk worden getest en afgestemd op de individuele ambities (eigen regie) van boeren in het gebied, in samenwerking met LLTB Noord-Limburg.

Ook kunnen boerderijen (gedeeltelijk) dagbesteding aanbieden voor mensen die zorg of begeleiding nodig hebben. Die kunnen er bijvoorbeeld dieren verzorgen, werken in een groentetuin of bloementuin. Een zorgboerderij is geschikt voor mensen met een lichamelijke of verstandelijke beperking; mensen met psychiatrische problemen, dementie of autisme; ouderen of jongeren met leerproblemen.

Zorgboerderij De Lindehoeve

Deze boerderij in Siebengewald biedt gedurende 5 dagen per week dagbesteding aan voor mensen met een verstandelijke beperking. Hooi wordt van het grasland gehaald, er wordt geoogst in de hoogstamboomgaard en er wordt appel- en perenstroop gemaakt. Daarnaast wordt er in de moestuin en in de kas gewerkt en vindt houtbewerking plaats. Ook worden ezels, geiten, schapen, varkens, ezels, ganzen, kippen en eenden verzorgd.

'Het Juiste Landgebruik op de Juiste Plek'. Voorbeelden van duurzame landbouw (strokenteelt), groene dooradering van het landbouwgebied en robuuste natuur, die – indien ruimtelijk goed gepositioneerd - kunnen bijdragen aan een gezonder, biodiverser en klimaatbestendiger landschap

5. In de natuurgebieden

Een goede toegankelijkheid is hier van groot belang, plaatselijk ook buiten wegen en paden. Met dichtbij de dorpen een losloopgebied voor honden. Maar ook robuustere natuur voor avontuurlijke tochten, waarin water beter kan worden vastgehouden, ook voor drinkwaterfuncties en nalevering aan de landbouw tijdens – steeds vaker voorkomende – perioden van droogte.

Biowalking

Huisartsenpraktijk Afferden was de eerste huisartspraktijk in Nederland die begon met het concept van Biowalking. Hierbij lopen mensen met suikerziekte (jaarlijks ca. 300 deelnemers) regelmatig gezamenlijk in de natuur rondom Afferden, onder begeleiding van een IVN natuurgids en een medewerker van de huisartsenpraktijk. De gemiddelde bloedsuiker-waarde en het gewicht van de deelnemers bleek hierbij significant te dalen. Het bekende radioprogramma Vroege Vogels

liep recent een keer in Afferden mee: <https://www.bnnvara.nl/vroegevogels/artikelen/natuur-op-recept>

Zelfredzame natuur heeft minder beheer en onderhoud nodig, waardoor medewerkers van natuurorganisaties zich meer kunnen toeleggen op sociale activiteiten, inclusief gezondheids-thema's. Zo'n nieuwe rol van boswachters, IVN-ers etc., vraagt wel om extra scholing. Hetzelfde geldt voor het organiseren van activiteiten voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

Het zou goed zijn om bij dit programma de particuliere natuureigenaren in NP de Maasduinen te betrekken, met de vraag hoe ze met hun eigendom meerwaarde voor de omgeving kunnen genereren (zie kader).

Coöperatie Particuliere Grondeigenaren Nationaal Park Maasduinen

Om de bijna 500 particuliere natuureigenaren in NP de Maasduinen te betrekken is in 2017 in aanwezigheid van de heer Pieter van Vollenhoven de coöperatie particuliere grondeigenaren NP de Maasduinen opgericht. Doel van de coöperatie is om de particuliere grondeigenaren in het park een opbouwende rol te laten spelen bij het maken van een verbinding tussen de natuur, de maatschappij en de economie van De Maasduinen. Zo kunnen bewoners van het natuurpark en andere particulieren die De Maasduinen een goed hart toedragen samen met gevestigde instanties zoals Staatsbosbeheer, Stichting Limburgs Landschap, de betrokken gemeenten enz., De Maasduinen uitbouwen tot een dynamisch gebied. De coöperatie wist in samenwerking met één van haar leden Pieter Lucassen de in de Maasduinen bedreigde jeneverbes te stekken en opnieuw te introduceren op terreinen van haar leden. Bestuurslid van de coöperatie Gerrie Roersch, melkveehouder in Afferden, beheert enkele tientallen hectaren natuurgebied van Staatsbosbeheer met grote grazers, zoals Schotse Hooglanders. In samenwerking met de gemeente Gennep kregen gewezen asielzoekers met status in terreinen van de particuliere eigenaren een opleiding bosmaaien en werken met de kettingzaag, om hierdoor een grotere kans op de arbeidsmarkt te krijgen.

Bijeenkomst particuliere grondeigenaren Nationaal Park De Maasduinen

Vrijdag 13 Mei 2016 Kasteeltuinen Arcen

Middelen om te Mobiliseren

Groeimodel

In dit Regioplan wordt een visie neergelegd voor een gezonde gebiedsontwikkeling, die ook financieel om een integrale benadering vraagt. Alleen door het ontschot inzetten van geldstromen in zorg, welzijn, landbouw, natuur- en waterbeheer kan het geheel meer worden dan de som der delen.

Tegelijkertijd realiseren we ons dat dergelijke transitie tijd nodig hebben om vertrouwen te winnen bij belangrijke regionale spelers als gemeenten, provincies, zorginstellingen en terreinbeheerders. Daarom starten we met voorbeeldprojecten, zoals in de Regiodeal, het vernieuwde Nationale Park en hopelijk binnenkort ook via GROZZerdam en het Kavelmodel (zie hierna). Met deze voorbeelden willen we op kleine schaal reeds laten zien, wat straks voor de hele Noordelijke Maasvallei mogelijk is. Door samen te leren van de successen en fouten in deze pilots, hopen we de basis te leggen voor meer structurele veranderingen.

Hieronder geven we een eerste overzicht van de partijen en middelen, die we de komende jaren willen mobiliseren om vanuit de eerste voorbeelden te groeien naar een integrale gezonde gebiedsontwikkeling.

Zorggeld

Via zorgverzekeringen (1/4) en belastingen (3/4) betaalt een bewoner van de Noordelijke Maasvallei gemiddeld € 6.000,- per jaar aan zorg. Op een totale bevolking van ongeveer 135.000 mensen is dat 810 miljoen per jaar. De eerste experimenten met Positieve Gezondheid, met Juiste Zorg op de Juiste Plaats en Zinnige Zorg tonen aan dat dit goedkoper kan, dat wil zeggen dat er substantieel minder mensen worden doorverwezen naar ziekenhuizen, de geestelijke gezondheidszorg etc. Deze kostenbesparing kan worden ingezet om van het totale zorgbudget 1% extra aan te wenden voor gezonde sociale- en fysieke gebiedsontwikkeling waarmee weer verder bespaard kan worden op de

Wat is het Kavelmodel?

Het Kavelmodel is een initiatief van Health KIC en wordt gefaciliteerd door Noaber Foundation, Menzis, Pensioenfonds PGGM, Alles Is Gezondheid en het Ministerie van VWS.

Deze coalitie wil focussen op méér gezondheid (en minder op het repareren van ziekte), waardoor er in de toekomst mínder zorg nodig is en deze betaalbaar en toegankelijk blijft. Hiervoor is het kavelmodel bedacht, waarin de randvoorwaarden worden georganiseerd om met elkaar de gezondheid van inwoners te verbeteren in een afgebakend geografisch gebied. Gezondheid moet daarbij een basisprincipe zijn voor de inrichting van de samenleving.

Centraal in het kavelmodel staan drie typen veranderingen: Anders Organiseren (domein overstijgend), Anders Financieren (d.m.v. investeringsfondsen) en Anders Monitoren (naast zorg, gezondheid meer centraal). Voordat een gebied als kavel kan starten wordt daarom gekeken of er op alle drie de terreinen voldoende potentieel aanwezig is.

De Noordelijke Maasvallei is kansrijk. Er is zich een brede coalitie voor gebiedsontwikkeling aan het vormen en eerste voorbeeldprojecten laten nu al zien hoe beschikbare budgetten ontschot worden ingezet. Met de betrokkenheid van onderzoeksinstituten als de Radboud Universiteit is ook de monitoring van gezondheid gegarandeerd.

(toename van de) zorgkosten. Als alle zorgpartijen in de regio mee gaan doen levert het de streek **8,1 miljoen** per jaar extra op om te investeren in gezonde gebiedsontwikkeling. We zien parallellen met initiatieven als het Kavelmodel (zie kader) en samenwerking met dergelijke initiatieven ligt voor de hand.

Stikstofgeld

De Noordelijke Maasvallei beslaat met ruim 50.000 hectare ruim 1,2 % van het Nederlandse landoppervlak, in bovendien een regio die – vanwege de aanwezige zandgronden - kwetsbaar is voor stikstofproblemen. De minister van LNV heeft tot 2030 5 miljard uitgetrokken voor het oplossen van de stikstofproblematiek in heel Nederland: 3 miljard voor natuurherstel, 2 miljard voor landbouwmaatregelen. Als van deze budgetten 1,2% voor de Noordelijke Maasvallei wordt gereserveerd, betekent dat een totaalbedrag van 60 miljoen over tien jaar. Ofwel op jaarbasis 1,2% van 500 miljoen = **6,0 miljoen** per jaar.

Koolstofgeld

Met regeneratieve landbouw zijn minder pesticiden en kunstmest nodig, wordt minder geploegd (minder brandstofverbruik) en kan het bodemleven zich herstellen. Het belangrijkste resultaat is dat hiermee de voedselvoorziening wordt verduurzaamd, maar een bijeffect is dat er ook meer koolstof (1-2 ton/jaar/ha) in de bodem wordt opgeslagen. Hetzelfde geldt voor natuurmaatregelen zoals bosontwikkeling, natuurlijker (ouder wordend) bos en natuurlijke begrazing, waarbij wel 5-10 ton CO₂/ha/jaar kan worden vastgelegd. Deze hoeveelheden kunnen op de koolstofmarkt worden aangeboden voor prijzen rond de 25 euro/ton. Stel dat 5.000 hectare (10%) van de Noordelijke Maasvallei mee gaat doen in deze vormen van landgebruik, dan levert dat de streek (bij een gemiddelde koolstof-opslag van 2 ton/ha) € 250.000,-/jaar op.

Natuurgeld

Naast bovengenoemde bijdragen voor een gezonder landschap, kan ook gebruik gemaakt worden van natuursubsidies, die een bredere gebiedsontwikkeling tot doel hebben. Voorbeelden zijn Limburgse en Brabantse Provinciale budgetten voor het natuurnetwerk. De G11 ('s Lands grootste Natuur- en Milieuorganisaties) heeft daarnaast de Gezonde Gebiedsontwikkeling Noordelijke Maasvallei al opgenomen als één van de 5-10 voorbeeldprojecten in haar voorlopige aanvraag voor een bijdrage uit het Nationale Groeifonds. Het kabinet trekt de komende 5 jaar € 20 miljard uit voor investeringen die bijdragen aan economische groei. Het geld uit het Nationaal Groeifonds gaat naar kennisontwikkeling, infrastructuur en onderzoek, ontwikkeling en innovatie. Zo wil de rijksoverheid zorgen voor de volgende generaties in Nederland. Zodat ook zij goede zorg, goed onderwijs en een leefbare omgeving hebben.

Watergeld

Als bovengenoemde landbouw- en natuurmaatregelen bijdragen (en dat is zeker de bedoeling) aan het langer vasthouden van water (belangrijk in tijden van droogte) en het zuiveren van (drink)water, mag ook een bijdrage van de waterbeheerders in het gebiedsfonds worden verwacht.

Graafgeld

Eén van Nederlands grootste zandwinners heeft zijn thuisbasis in de Noordelijke Maasvallei en bezit daar nog steeds belangrijke grondposities. Het bedrijf heeft aangegeven zijn toekomstige plannen bij voorkeur af te stemmen op de in dit stuk beschreven integrale gebiedsontwikkeling. Zo zou het bedrijf in natura kunnen bijdragen aan meer hoogwaterveiligheid langs de Maas, het langer

vasthouden van schoon water op de Maasterrassen en het faciliteren van waterrecreatie bij dorpskernen. Dit alles via kleinschaliger en landschappelijk ingepast graafwerk, in plaats van de grootschalige winningen zoals we die uit het verleden kennen en die maatschappelijk op steeds meer weerstand stuiten.

Bouwgeld

Op een aantal locaties zou de transitie van intensieve veeteelt naar meer duurzame vormen van landbouw of natuur gepaard kunnen gaan met het herbestemmen van stalvolumes tot woonlocaties, al dan niet in combinatie met zorgfuncties. Vanwege de waardevermeerdering van de grond kan op deze wijze 4% herbestemming (van landbouw naar woningbouw) de volledige transitie van landbouw naar natuur bekostigen. Een kleiner percentage volstaat voor de transitie naar kringlooplandbouw.

Leengeld

Herstructurering van de landbouw richting duurzaamheid, zal hier en daar gepaard gaan met het verplaatsen of uitkopen van bedrijven. In de praktijk zal dit vaak betekenen dat belastinggeld grotendeels wordt gebruikt om de leningen van een boer bij de (Rabo)bank af te betalen. Als dit geld vervolgens door de bank weer elders in intensieve landbouw wordt geïnvesteerd, schieten we er als samenleving grosso modo niet veel mee op. In de Noordelijke Maasvallei zou daarom idealiter een deal met de (Rabo)bank moeten worden gesloten, waarbij de bank vrijkomende gelden in het gebied zelf herinvesteert (via een revolverend fonds) in verduurzaming van de landbouw. Uiteindelijk is dat ook in het belang van de bank zelf.

Leergeld

Het innovatieve karakter van de Gezonde Gebiedsontwikkeling – voorlopig enig in zijn soort - maakt de Noordelijke Maasvallei extra interessant voor onderzoeksinstituten om de ontwikkelingen op de voet te volgen en daarvoor geld aan te vragen bij zowel landelijke (NWO, andere?) als Europese (Horizon, Green Deal) onderzoeksfondsen.

Samenvattend

Het moet de komende tien jaar mogelijk zijn om op jaarbasis 11-12 miljoen te genereren (oftewel 100 euro/per inwoner/jaar), waarvan >10 miljoen voor de gebiedsontwikkeling zelf (via de dorpsfondsen), ca. 0,5 miljoen voor het regieteam (zie hierna) en 0,5 miljoen voor wetenschappelijke monitoring en communicatie ter opschaling van de resultaten. Dit alles nog los van éénmalige subsidies, zoals in het kader van de Regiodeal Noord-Limburg, NP Maasduinen en GROZterdam.

Coöperatieve Gebiedsmotor

Organisatie van de gebiedsontwikkeling vraagt om een regionale regie, die wel (achteraf) verantwoording aflegt aan financiers en betrokken overheden, maar daar onafhankelijk van moet kunnen opereren.

Coöperatie met regieteam

Een speciaal voor deze gebiedsontwikkeling op te richten coöperatie van dorpsfondsen lijkt de meest voor de hand liggende organisatievorm. De werkorganisatie van deze coöperatie bestaat uit een regieteam dat wordt bemenst door onafhankelijke, intrinsiek gemotiveerde mensen met een deskundige, ondernemende achtergrond in de sectoren zorg, welzijn, landbouw, natuur en ruimtelijke ordening en met brede interesse en expertise in vakoverstijgende thema's. Dit regieteam stelt in samenspraak met de streek (dorpsfondsen en maatschappelijk klankbord, zie hierna) een uitvoeringsagenda op, met daarin criteria voor projecten die vanuit de dorpsfondsen gefinancierd kunnen worden. Het team ondersteunt de dorpsaanvragen en uitvoering van de projecten met inhoudelijke en organisatorische kennis en ervaring⁵.

Zoals in het voorgaande hoofdstuk voor het verkrijgen van financiële middelen ook al is aangegeven, geldt voor de organisatie van de gebiedsontwikkeling eveneens dat deze het vertrouwen en uiteindelijk het mandaat zal moeten krijgen van de gevestigde – vaak sectorale – belangen en financiers. Ook hier geldt dat de eerder genoemde voorbeeldprojecten helpen om ervaring op te doen met nieuwe organisatievormen en te leren van beginnersfouten, nieuwe vormen van samenwerking etc.

Een regieteam als "veerboot" tussen visie en praktijk, tussen vakgebieden en tussen lokale initiatieven om van elkaars kennis en ervaringen te leren.

⁵ Als vestigingsplaats van het regieteam zou voor het Streekziekenhuis in Boxmeer gekozen kunnen worden, om daarmee te benadrukken dat ook het Maasziekenhuis belang heeft bij de verschuiving van curatieve naar preventieve zorg.

Het regieteam legt inhoudelijk verantwoording af aan de dorpsfondsen en aan een Raad van Commissarissen, met eveneens breed geïnteresseerde bestuurders uit diezelfde sectoren. Belangrijkste taak van de RvC is het benoemen van medewerkers in het regieteam en beoordelen of het team zich aan de vooropgestelde doelen voor de gebiedsontwikkeling houdt en daar op een transparante manier invulling aan geeft. De RvC stelt jaarlijks de door het regieteam voorgestelde selectie van projecten (ingediend door de dorpsfondsen) vast.

Dorpsfondsen

In dorpsfondsen kunnen de beschikbare middelen zonder sectorale schotten worden ingezet, zolang de doelstellingen van de afzonderlijke financiers maar worden bereikt. Daarbij is de aanname dat bundeling van geldstromen meer kan opleveren dan de som der delen (zie kader). Het gaat erom dat euro's voor bijvoorbeeld de gebiedsontwikkeling ook renderen voor de zorg en het sociale domein en omgekeerd. Per dorpsfonds is een jaarlijks bedrag beschikbaar (wat zorggelden betreft: naar rato van het aantal inwoners⁶) waarvoor het dorp voorstellen kan indienen, die passen binnen de doelstellingen van de gezonde gebiedsontwikkeling. Doordat de voorstellen uit de dorpsgemeenschappen zelf komen, is de verwachting dat mensen extra gemotiveerd zullen zijn om tot maximaal resultaat voor een gezondere leefomgeving te komen.

Kempen~Broek: meer dan de som der delen

Met name ARK Natuurontwikkeling heeft goede ervaring met gebiedsfondsen, ook in Limburg en Brabant. Een bekend voorbeeld is het Kempen~Broek (zie: <https://www.ark.eu/gebieden/kempenbroek>), waar gelden voor landbouw, waterbeheer, natuur en recreatie gecombineerd zijn ingezet op regioniveau. Dankzij het vertrouwen dat met name de Provincie Limburg in de gedelegeerde uitvoering gaf, konden overheidsmiddelen 2x goedkoper en 4x sneller worden ingezet. Met een vergelijkbare aanpak is ARK nu in het Brabantse Groene Woud aan de slag.

Maatschappelijk klankbord

Om voeling te houden met wat er verder speelt in de regio, organiseert het regieteam regelmatig een overleg met vertegenwoordigers van gemeenten, provincie, zorginstellingen, landbouw- en natuurorganisaties en burgerorganisaties. Omgekeerd blijven deze partijen zo ook goed op de hoogte van de activiteiten van het regieteam⁷. Dit overleg houdt de partners eveneens up to date als het gaat om goedgekeurde projectsubsidies en houdt de lijntjes kort voor als er evt. cofinanciering moet worden georganiseerd.

⁶ Het gaat in deze regio om 35 dorpskernen en potentieel 30-35 dorpsfondsen (30 indien de ondergrens op 1000 inwoners wordt gelegd, kleinere dorpen sluiten dan aan bij het buurdorp). Dit komt alleen voor de zorggelden neer op een jaarlijkse beschikbaar budget van 60.000 euro voor de kleinste dorpskernen tot 1,5 miljoen voor de grootste woonkern (Cuijk). En dat is dan alleen nog maar het hierboven beschreven zorggeld. Door combinatie met andere geldstromen, door samen te werken met andere dorpen of projecten over meerdere jaren uit te smeren, kan de projectomvang worden vergroot. Bovendien profiteert iedere dorp dat participeert in Positieve Gezondheid natuurlijk ook van extra preventieve zorg in de huisartspraktijk.

⁷ Van het begin af aan dient duidelijk te zijn dat deze projectorganisatie en -fonds niet voor de eeuwigheid in het leven worden geroepen en op den duur (bijv. na 10 jaar) kunnen opgaan in bestaande bestuursstructuren. Vanwege het pionierkarakter en het belang om snel, slagvaardig en zonder sectorale schotten met grotendeels nieuwe geldstromen te kunnen opereren, is onafhankelijkheid in het begin echter een belangrijke voorwaarde.

Wetenschappelijke begeleidingsgroep

Omdat het hier om een uniek experiment op landschapsschaal gaat, dat ook als voorbeeld moet gaan dienen voor andere regio's, is het zaak om de ontwikkelingen in het project – successen én mislukkingen – goed te volgen. Daarvoor wordt de hulp ingeroepen van een wetenschappelijk expert-team met onderzoekers in met name de preventieve gezondheidszorg en geïntegreerde gebiedsontwikkeling. Zij helpen bij het opstellen van – wetenschappelijk onderbouwde - criteria voor uitvoeringsprojecten/interventies en doen de monitoring van de resultaten.

Planning

Januari-Februari 2021

Verdere uitwerking plan van aanpak voor Gezonde Gebiedsontwikkeling.

Overleg met NZA/VGZ over abonnement vs. declaratiemodel en 1% verschuiving in zorgbudgetten van curatief naar preventief

Ontwikkelingen rond Kavelmodel?

Maart-April 2021

Uitsluitel over project GROZZerdam

Benaderen Gedeputeerde Mackus voor pilot met stikstofgeld/circulaire landbouw in Noordelijke Maasvallei

Voorjaar-Zomer 2021

Starten voorbeeldprojecten NP Maasduinen

Indien minimaal één van de structurele financiers positief reageert: benaderen van potentiële kandidaten voor een regieteam en Raad van Commissarissen voor de beoogde Coöperatie

Praktisch uitbouwen netwerk van dorpsfondsen, regieteam en betrokken stakeholders, in lijn met de beschikbare middelen.

Referenties

Brand, J & T. de Nijs, 2020. Groen is meer waard dan we denken. ROMagazine, jaargang

Herenboeren: <https://www.herenboeren.nl/>

Huber, M. (2014). *Towards a new, dynamic concept of Health. Its operationalisation and use in public health and healthcare, and in evaluating the health effects of food*. Maastricht: Maastricht University. ISBN 978-94-6259-471-5.

Huber, M, Jung HP, Van den Brekel-Dijkstra. (2021). Handboek Positieve Gezondheid in de huisartsenpraktijk. Houten, Bohn Stafleu van Loghum.

Kavelmodel: <https://www.kic.nl/wat-is-kic/het-kavelmodel>

Kempen~Broek: <https://www.ark.eu/gebieden/kempenbroek>

Nationaal Groeifonds: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/nationaal-groeifonds>

Operatie Steenbreek: <https://steenbreek.nl/>

Regiodeal Noord-Limburg (2020 Opgehaald van het web op 25 juli 2020 van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/07/13/regio-deal-noord-limburg>

Sociaal-Economische Raad (SER). (2020). Zorg voor de toekomst. Over de toekomstbestendigheid van de zorg. Opgehaald van het web op 18-07-2020 van <https://www.ser.nl/>

[/media/ser/downloads/adviezen/2020/zorg-voor-de-toekomst.pdf?la=nl&hash=C96AA6FEDA866DD45BEDEE3D1BAAF56F](#)

The Lancet. Wabnitz, K.J et al. A pledge for planetary health to unite health professionals in the Anthropocene. Published online September 30, 2020 [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)32039-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)32039-0)

Van den Bergh, A. 2013. Waarom wij natuur nodig hebben. Factsheet Natuur en Gezondheid, IVN.

Vektis Intelligence (2019). Zorggebruik van mensen met dementie in beeld. Zorggebruik indicatoren dementienetwerken.